

УДК 902/904

АРХЕАЛАГІЧНЫЯ ДАСЛЕДАВАННІ ГЕОРГІЯ ВАСІЛЬЕВІЧА ШТЫХАВА Ў ПОЛАЦКУ:
УНЁСАК І НАВУКОВАЯ СПАДЧЫНА

д-р гіст. навук, праф. Д.У. ДУК

Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова

Разглядаецца асабісты ўнёсак доктара гістарычных навук, прафесара Георгія Васільевіча Штыхава ў справу археалагічнага вывучэння Полацка. Прыведзены палажэнні, якія ўпершыню былі акрэслены вучоным у яго навуковых работах, прысвечаных вывучэнню гісторыі старажытнага Полацка. Прадстаўлена храналогія археалагічных раскопак Г.В. Штыхава ў Полацку з характарыстыкай навуковых вынікаў па кожнаму з раскопаў. Вызначана месца асабістага ўнёску і навуковай спадчыны Г.В. Штыхава ў кантэксце даследаванняў папярэднікаў і сучасных археалагічных прац.

Ключавыя словы: Г.В. Штыхаў, Полацк, археалагічнае даследаванне, археалогія, археалагічныя раскопкі.

2 сакавіка 2018 года сышоў з жыцця вядомы беларускі археолаг, доктар гістарычных навук, прафесар Георгій Васільевіч Штыхаў. Значная частка навуковай спадчыны Георгія Васільевіча звязана з Полацкам, а менавіта з вывучэннем гісторыі ўзнікнення горада, яго сацыяльна-тапаграфічнай структуры, характарыстыкі заняткаў жыхароў горада ў IX–XIII стст. У накірунку археалагічнага вывучэння Полацка Георгі Васільевіч працягнуў справу сваіх папярэднікаў-археолагаў, такіх як А.М. Ляўданскі (праводзіў раскопкі ў Полацку ў 1928 г.), М.К. Каргер (1957 – 1958 гг.¹), Л.Д. Побаль (1959 г.), А.Р. Мітрафанаў (1959 – 1960 гг.), Р.В. Тарасенка (1961 – 1962 гг.).

Менавіта Г.В. Штыхаў ва ўсёй паўнаце ўпершыню ўвёў ў навуковае абарачэнне вынікі палявых даследаванняў 1950 – 1960 гг. А.Р. Мітрафанав і В.Р. Тарасенкі ў Полацку [4, с. 37 – 55]. Пры гэтым сам Георгі Васільевіч прымаў непасрэдны ўдзел у правядзенні палявых даследаванняў пад кіраўніцтвам пазначаных асоб. Асноўная колькасць археалагічных даных з Полацка на той час была атрымана пад час раскопак усходняй часткі Верхняга замка. Гэтыя даныя дазволілі скласці ўяўленне аб забудове Полацка і характары заняткаў насельніцтва, узроўні і прадстаўнічасці рамёстваў і матэрыяльнай культуры палачан, датаванні рэчавых комплексаў і інш. Сістэматызаваць, абагульніць і прадставіць гэтыя даныя давлялося менавіта Георгію Васільевічу Штыхаву. Аднак шэраг праблем сацыяльна-тапаграфічнага развіцця горада заставаліся не раскрытымі і патрабавалі правядзення палявых археалагічных даследаванняў, адна з іх – гэта развіццё Полацка на раннім этапе існавання ў IX–X стст.

Палявыя даследаванні Георгія Васільевіча Штыхава ў Полацку. Самастойныя палявыя археалагічныя даследаванні ў Полацку Георгі Васільевіч пачаў праводзіць з 1960 г.; асноўная

¹ Тут і далей у дужках пазначаны гады правядзення раскопак у Полацку.

частка яго ўласных палявых даследаванняў прыходзіцца на перыяд з 1961 па 1964 гг. і з 1967 па 1968 гг. [7, с. 18 – 19; 8, с. 18 – 29; 10, с. 1 – 4; 11, с. 2 – 9;].

У 1960–1967 гг. Георгі Васільевіч праводзіць раскопкі на полацкім гарадзішчы. Вынікі гэтых раскопак адлюстраваны ў раздзеле “Полацкае гарадзішча і селішча IX–X стст.” яго манаграфіі “Старажытны Полацк” і прадстаўляюць найвялікшую цікавасць з пункту гледжання раскрыцця феномена станаўлення пачатковага Полацка [4, с. 21-26].

Не менш цікавыя і іншыя палявыя даследаванні Георгія Васільевіча ў Полацку.

У 1961 г. недалёка ад вусця р. Палаты Г.В. Штыхавым было раскапана 36 м культурнага пласта пры магутнасці 1,8 м. Пласт папсаваны познімі пахаваннямі, прасочваецца пласт пажарышча XVI ст. Выяўлены кавалкі кругавой керамікі X – XIII стст. [1, с. 355 – 356].

У 1962 г. быў праведзены археалагічны нагляд за пракладаннем траншэй пад закладку сада на тэрыторыі цэнтральнай і паўднёвай частак Ніжняга замка [11, с. 2]. Вызначана магутнасць культурнага пласта да 1 м. Пласт не ўтрымліваў керамікі, ранейшай за XVI ст. Аднак кераміка X – XIII стст. была выяўлена на г. зв. стрэлцы Ніжняга замка ў 30 м ад р. Палаты разам з развалам плінфы са слядамі рошчыны [11, с. 9]. У гэтым жа годзе былі праведзены археалагічныя раскопкі на старажытным полацкім гарадзішчы, дзе быў выяўлены культурны пласт з ляпной керамікай.

Фрагменты сценак ляпной керамікі і раннеганчарныя венцы гаршкоў былі знойдзены падчас шурфоўкі мысаў правага берага р. Палаты насупраць гарадзішча [11, с. 6]. У перадмацерыковым пласце пажарышча зафіксавана гладкасценная ляпная кераміка з адагнутым вонкі венцам. Агульная магутнасць пласта складала 1,3 м. Зроблена выснова, што тут з часоў ранняга жалезнага веку размяшчалася паселішча.

У тым жа годзе быў даследаваны катлаван на месцы будаўніцтва дзіцячага садка (сённа ён размешчаны па вул. Ф. Скарыны). Гэты катлаван размяшчаўся ў паўночнай частцы Вялікага пасада на адлегласці каля 0,5 км ад старажытнага полацкага гарадзішча [11, с. 7]. На месцы катлавана магутнасць культурных напластаванняў складала 2,8 м. На глыбіні 1,9 м залягаў пласт з матэрыяламі “дамангольскага часу”. Былі знойдзены венцы керамічных гаршкоў XI – XII стст., арнаментаваны касцяны грэбень, праселкі з ружовага сланца. Паводле Г. В. Штыхава, абодва берагі р. Палаты былі заселены на працягу X – XIII стст. паласой шырынёй 200 – 250 м [11, с. 8]. Пры гэтым асабліва падкрэсліваўся той факт, што матэрыялаў “дамангольскага часу” ў наглядзе за будаўнічым катлаванам у 1959 г. па вул. Савецкай знойдзена не было.

У 1962 г. Г. В. Штыхаў даследаваў таксама культурны пласт пад цаглянай грабніцай непадалёк ад г. зв. храма на рове (царквы Ражаства Хрыстова). Гэты пласт утрымліваў кераміку “дамангольскага часу” [4, рис. 16: 20]. Сабраны пад’ёмны матэрыял на левым беразе р. Дзвіны ў раёне “Батарэй” – гэта была кераміка, не ранейшая за XVI ст.

У 1963 г. праводзіўся археалагічны нагляд за пракладаннем дзвюх будаўнічых траншэй. Адна з траншэй перасякала культурны пласт уздоўж правага берага р. Дзвіны ад Верхняга замка на ўсход да маста праз Дзвіну, другая пракладалася ад былога кадэцкага корпуса да праспекта Ф. Скарыны (былы праспект К. Маркса). Напластаванні старажытнарускага часу ў першай траншэй былі зафіксаваны толькі на адлегласці каля

500 м ад Верхняга замка. Далей заўважана толькі падсыпка берага р. Дзвіны цагляным друзам і будаўнічым смеццем [10, с. 1]. Магутнасць культурнага пласта ў другой траншэі складала 1,5 м каля будынка былога кадэцкага корпуса і павялічвалася ў бок плошчы Леніна (цяпер плошча Свабоды) да 2 – 3 м [10, с. 2]. Насупраць усходняй сцяны Мікалаеўскага сабора (узарваны ў 1964 г.) на адлегласці 50 – 70 м быў зафіксаваны культурны пласт магутнасцю 3,5 м. Знойдзены кавалкі кафлі, паліваны посуд. Канстатавана поўная адсутнасць напластаванняў, ранейшых за XVII ст.

У Запалоцці падчас земляных работ на адлегласці каля 600 м ад Верхняга замка была знойдзена жалезная сякера X – XI стст. [4, рис. 9: 3] і дзве бронзавыя прывескі гэтага ж часу [10, с. 2].

На Верхнім замку Г. В. Штыхавым было зроблена некалькі шурфоў. У раёне Машны (паўночна-заходні выступ да р. Палаты) зафіксаваны культурны пласт магутнасцю 0,8 м. Знойдзена кераміка “дамангольскага часу”. На адлегласці каля 60 м на паўночны ўсход ад апсіды Сафійскага сабора культурны пласт меў магутнасць 1,6 м. У ім знойдзена кераміка старажытнарускага часу і касцяная шахматная фігура [10, с. 3]. У выніку шурфоўкі была пацверджана адсутнасць вялікага культурнага пласта на тэрыторыі Верхняга замка па-за межамі яго ўсходняй часткі.

На ўсходняй частцы Вострава на беразе р. Дзвіны быў закладзены шурф. Магутнасць культурнага пласта (“шэрай зямлі”) складала 1,4 м. У пласце знойдзена кераміка XIV – XV стст. [10, с. 4].

У 1964 г. былі закладзены шурфы ў цэнтральнай частцы Ніжняга замка. Магутнасць пласта складала 1,5 м. Ніжня яго частка з глыбіні 1 м утрымлівала кераміку і пацеркі “дамангольскага часу”, датаваныя XIII ст. [7, с. 18 – 19]. Сярод знойдзеных венцаў гаршкоў ёсць выразныя формы, характэрныя для раннекругавой керамікі X – XI стст.

Зроблены археалагічны нагляд за пракладаннем будаўнічай траншэі па вул. Камуністычнай (300 м на поўдзень ад воданарнай вежы). У раёне будынка па вул. Камуністычнай, 11 быў зафіксаваны культурны пласт магутнасцю 2,85 м. Знойдзеная кераміка датавана XI – XIII стст. Зроблена выснова аб існаванні ў XI – XIII стст. на гэтай частцы горада пасадскай тэрыторыі. У тым жа годзе працягнуты раскопкі на правым беразе р. Палаты ў раёне Чырвонага маста [8, с. 18]. Тут, побач з шурфамі 1962 г., быў разбіты раскоп, у якім адкрыты культурныя напластаванні XI – XIII стст. Былі атрыманы доказы, што гэтая частка горада ў выгіне правага берага р. Палаты ўваходзіла ў межы старажытнай пасадскай тэрыторыі.

У 1968 г. праводзіўся археалагічны нагляд за пракладаннем траншэі цеплатрасы ў раёне вул. Энгельса (цэнтральная частка Вялікага пасада). Культурны пласт дасягаў магутнасці 2 м. У ніжнім чорным перадмацерыковым пласце знойдзена кераміка, якая датавалася XI – XII стст. [8, с. 29].

У канцы 1970-х гг. Г. В. Штыхаў працягнуў палявое археалагічнае даследаванне Полацка.

У 1979 – 1980 гг. Г. В. Штыхаў правёў вялікія па плошчы і навуковай значнасці раскопкі старажытнага паселішча каля Чырвонага маста і ў Запалоцці. У 1979 г. было ўскрыта 140 м², у 1980 – 136 м². Знойдзены пласт з ляпной керамікай і рэчамі,

датаванымі Г. В. Штыхавым VIII – X стст. [5; 6]. Пацверджана думка, што Запалоцкі пасад пачаў засяляцца з канца X ст.

У Запалоцці ў 1980 г. былі праведзены раскопкі на перакрываванні вуліц Краснова і Міхайлаўскага завулка (148 м²), канстатавана наяўнасць сучасных перакопаў. На перакрываванні вуліц Краснова і Я. Коласа (раскоп 2, 104 м²) глыбіня культурнага пласта складала каля 0,8 м. Працэнтнае размеркаванне керамікі з пласта выглядае наступным чынам: кераміка X ст. – 3 %, XI ст. – 4 %, XII – XIII стст. – 30 %, XIV – XVI стст. – 58 % (5 % керамікі не вызначана) [6, с. 4]. Пацверджана думка, што Запалоцкі пасад пачаў засяляцца з канца X ст.

Такім чынам, асноўныя археалагічныя даследаванні Георгія Васільевіча Штыхава ў Полацку прыпадаюць на тры перыяды: з 1961 па 1964 гг., з 1967 па 1968 гг. і з 1979 па 1980 гг. Ва ўсёй паўнаце праблем археалагічнага вывучэння Георгі Васільевіч аддаваў перавагу пачатковаму этапу станаўлення Полацка (IX–X стст.) і развіцця горада ў *часы яго росквіту* як цэнтра гістарычнай Полацкай зямлі (XI–XIII стст.). У далейшым эстафету даследаванняў Полацка ў дадзеным накірунку працягнулі вучні Георгія Васільевіча – Сяргей Васільевіч Тарасаў і аўтар дадзеных радкоў.

Навуковая спадчына Георгія Васільевіча Штыхава. Сістэматызацыя назапашанага ў 1920-я – 1960-я гг. археалагічнага матэрыялу прадстаўлена Г. В. Штыхавым у *першай* у гістарыяграфіі фундаментальнай працы па гісторыі Полацка “Старажытны Полацк” [4]. Было вызначана, што старажытным дзяцінцам Полацка з’яўлялася гарадзішча IX ст. На правым беразе р. Палаты каля гарадзішча было размешчана паселішча-перадграддзе плошчай 0,25 га. Верхні замак пачаў засяляцца напрыканцы X ст. [8, с. 9; 12, с. 54]. Асноўным матэрыялам для такога датавання з’яўляецца раннекругавая кераміка з раскопаў II – IV, візантыйская манета і куфіцкі дырхам, пацеркі-лімонкі, аднабаковыя касцяныя грабяні. У той жа час адбывалася станаўленне пасадскай структуры Полацка (Запалоцкі і Вялікі пасад). На думку даследчыка, у першай палове XI ст. Верхні замак становіцца адміністрацыйным цэнтрам горада. Г. В. Штыхавым праведзены аналіз развіцця рамёстваў і гандлёвых сувязяў насельніцтва старажытнага Полацка.

Георгі Васільевіч адзначаў, што полацкі пасад быў на меншай меры ў трох месцах, прычым галоўная яго частка (вялікі пасад) займала прастору паміж Палатой і Заходняй Дзвіной, у тым ліку ўключала тэрыторыю Ніжняга Замка [3, с. 76]. Г. В. Штыхаў выказаў меркаванне аб “канчанскай” структуры Полацка XI – XIII стст., агульныя памеры гарадской тэрыторыі, на думку даследчыка, складалі не менш за 80 га, насельніцтва – каля 8 тыс. чал. [2, с. 123].

Такім чынам, падчас даследаванняў Георгія Васільевіча Штыхава ў Полацку былі пазначаны наступныя палажэнні. Старажытнае полацкае гарадзішча з’яўлялася пачатковым ядром Полацка (IX–X стст.). Да яго прымыкала невялікае селішча-перадграддзе. Верхні замак стаў адміністрацыйным цэнтрам Полацка ў XI ст. (канцэпцыя пераноса гарадоў). Ніжні замак утварыўся падчас дзейнасці стральцоў Івана IV, у яго аснову маглі быць часткова ўключаны валы больш старажытнага вакольнага горада. Полацк меў пасадскую структуру на манер наўгародскіх канцоў [4].

Некаторыя з пазначаных палажэнняў былі ўдакладнены падчас археалагічных даследаванняў вучняў Георгія Васільевіча Штыхава, напрыклад, характар пасадскай структуры Полацка. Тым не менш, нязменным застаўся акрэслены Георгіем Васільевічам статус Полацка як буйнейшага эканамічнага, культурнага і гандлёвага цэнтра на тэрыторыі Беларусі. Полацк і Полацкая зямля садзейнічалі фарміраванню гаспадарчай і культурнай агульнасці на тэрыторыі Беларусі і прадвызначылі фарміраванне беларускай народнасці [4, с. 131].

Высновы. Падводзячы вынік хацелася б успомніць яшчэ адну спадчыну Георгія Васільевіча, агучаную ім у сцверджанні: “У Полацку павінен быць свой археолог!” З такімі словамі Георгі Васільевіч не раз звяртаўся да сваіх калег па Інстытуту гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, гэтыя ж словы чулі студэнты Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта падчас сустрэч з Георгіем Васільевічам у Полацку. З 1997 года ва ўніверсітэце пры навуковым кансультаванні Георгія Васільевіча Штыхава быў распрацаваны спецкурс для студэнтаў спецыяльнасці “гісторыя” пад назвай “Гісторыя Полацка: па матэрыялах археалагічных даследаванняў”. У розныя часы гэты спецкурс чыталі: археолог, кандыдат гістарычных навук, дацэнт Сяргей Васільевіч Тарасаў, навуковы супрацоўнік Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка Наталля Геннадзьеўна Лугіна і аўтар дадзеных радкоў. Крынічная база спекурса пастаянна папаўняецца, паколькі новыя раскопкі прадстаўляюць вельмі цікавыя і часам нечаканыя знаходкі і адкрыцці.

У 2000 годзе пры патранажы Георгія Васільевіча Штыхава і непасрэднай падтрымцы Сяргея Васільевіча Тарасава ў Полацку распачала дзейнасць штогадовая археалагічная экспедыцыя Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. З таго часу кожны студэнт-гісторык у той ці іншай ступені прыняў удзел у яе рабоце.

Сёння справу Георгія Васільевіча Штыхава ў Полацку працягваюць былыя студэнты спецыяльнасці “гісторыя” Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, цяпер прафесійныя археологі: кандыдат гістарычных навук, дацэнт Ігар Уладзіміравіч Магалінскі; магістры гістарычных навук, аспіранты і выпускнікі аспірантуры: Аляксей Леанідавіч Коц, Аляксандр Аляксандравіч Салаўёў і Віктар Уладзіміравіч Чараўко. Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт разам з Нацыянальным Полацкім гісторыка-культурным музеем-запаведнікам сталі трывалымі пляцоўкамі для археалагічнага вывучэння гістарычнай спадчыны старажытнага Полацка.

ЛІТАРАТУРА

1. Штыхаў, Г.В. Дасягненні і перспектывы археалагічнага вывучэння Полацка / Г.В. Штыхаў // ГАППЗ : матэрыялы V Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Полацк, 24 – 25 кастр. 2007 г. – Полацк : НПГКМЗ, 2009. – С. 352–357.
2. Штыхов, Г.В. Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Мінск : Наука и техника, 1978. – 160 с., ил.
3. Штыхов, Г.В. Города северной и центральной Белоруссии / Г.В. Штыхов // Очерки по археологии Белоруссии.– Мінск : Наука и техника, 1972. – Ч. II. – С. 73–95.

4. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск : Наука и техника, 1975. – 136 с., ил.
5. Штыхов, Г.В. Отчёт о работах в 1979 г. в окрестностях Минска и в других местах Полоцкой земли / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. Спр. 635.
6. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках в 1980 г. в северной части Белоруссии / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. Спр. 691.
7. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках в Витебске и археологических разведках в Полоцке, Шклове и Орше в 1964 году / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. Спр. 245.
8. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках в Полоцке в 1967 году / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. Спр. 315.
9. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках в Полоцке в 1967 году / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. Спр. 315.
10. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках в Полоцке и Витебске в 1963 году / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. Спр. 216.
11. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках на полоцком городище и на мысах вдоль Полоты в 1962 г. / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. Спр. 129.
12. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках в Северной Белоруссии в 1968 году / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. Спр. 349.

**ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF GEORGY VASILIEVICH STIHOVA IN POLOTSK:
THE CONTRIBUTION AND SCIENTIFIC HERITAGE**

D. DUK

Discusses the personal contribution of the doctor of historical Sciences, Professor George V. Stihova in the case of archaeological study of Polotsk. The provisions that were first outlined by the scientist in his scientific works devoted to the study of the history of ancient Polotsk are given. The chronology of archaeological excavations of G. V. Shtykhov in Polotsk with the characteristic of scientific results for each of the excavations is presented. The place of personal contribution and scientific heritage of G. V. Was determined. as well as research in the context of research predecessors and modern archaeological works.

Keywords: *G.V. Shtykhov, Polotsk, archaeological research, archeology, archaeological excavations.*